

Vymedzenie noriem, prvopočiatky morálky a vzájomná dôvera¹

Classification of norms, roots of morality and mutual trust

Miroslav Popper

Ústav výskumu sociálnej komunikácie

Slovenská akadémia vied

Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava 4

popper@savba.sk

Abstrakt/ Abstract

Príspevok pozostáva z troch častí. Prvá časť sa zaoberá taxonómiou a kritériami klasifikácie rôznych druhov noriem. Poukazuje na to, že rozdiel medzi dvoma najdôležitejšími druhmi kooperačných noriem – sociálnymi a morálnymi – je skôr kvantitatívneho než kvalitatívneho charakteru a navrhuje trojdimenzionálny model ich diferenciácie. Druhá časť je venovaná morálnym normám a zdôvodňuje dominantnú rolu emócií pre vznik a fungovanie morálky, ktorá zohráva kľúčovú rolu pri ochrane spoločnosti pred najnebezpečnejšími sociálnymi konfliktami. V tretej časti sa argumentuje, že vzájomná sociálna dôvera, nevyhnutná pre medziľudskú kooperáciu, sa postupne vytvára zdola nahor, najskôr na úrovni najbližšej rodiny a postupne sa rozširuje na ďalšie okolie. Pre jej zvýšenie a udržanie sú nevyhnutné sociálne a morálne normy, ktoré tiež historicky vznikali najskôr v lokálnych spoločenstvách a až postupne sa šírili do širších sociálnych celkov. Príspevok upozorňuje na možné negatívne konzekvencie plynúce z podceňovania roly sociálnych a morálnych noriem a snahy riadiť sa namiesto nich len legislatívnymi normami, počívajúce v oslabení sociálnych väzieb.

The paper consists of three parts. The first part deals with taxonomy and classification criteria of various kinds of norms. It points out that the difference between two most important cooperation norms – social and moral – has more quantitative than qualitative nature and suggests a three-dimensional model of discrimination between them. The second part is devoted to moral norms. Dominant role of emotions in emergence and functioning of morality, which plays a key role in protecting society from most dangerous social conflicts, is justified. In the third part it is argued that gradual building of mutual social trust is a bottom-up process, starting at the level of closest family and then proceeding to further surroundings. For its increase and maintenance, the existence of social and moral norms, which historically emerged in local societies and gradually disseminated into broader social units, is inevitable. The paper notices potential negative consequences of weakening social bonds resulting from underestimation of the role of social and moral norms and from effort to follow solely the legal norms.

---

¹ Príspevok vznikol vďaka podpore grantu VEGA: 2/0015/12.

1. Vymedzenie noriem

Spoločenský život ľudí je nepredstaviteľný bez toho, aby si vytvorili určité normy správania v rôznych situáciách a aby sa nimi následne riadili. Nesprávanie sa v súlade s očakávaniami iných, založené na rešpektovaní dohodnutých pravidiel, by viedlo k chaosu, nepredvídateľnosti, neistote, nemožnosti koordinácie a kooperácie, teda k strate najdôležitejších atribútov sociálneho fungovania. Navyše individuálne porušovanie dohodnutých noriem v skupine vedie zväčša k výčitkám, trestom od iných členov a niekedy až k vylúčeniu previnilca z kolektívu. V tomto príspevku sú normy skúmané a analyzované z evolučnej perspektívy. Na najvšeobecnejšej úrovni sa dajú charakterizovať ako správanie, ktoré sa bežne vyskytuje alebo ktoré je očakávané v určitej situácii a ktoré je možné vyjadriť formou pravidiel typu: ak nastane situácia X tak prebieha správanie Y alebo ak nastane situácia X tak by malo prebiehať správanie Y. Už z ich všeobecnej formulácie je zrejmé základné rozlíšenie noriem na dve kategórie a to deskriptívne a predpisové. Deskriptívne normy, ako už z ich názvu vyplýva, sú tie, ktoré opisujú určité bežné, typické, pravidelne sa vyskytujúce javy alebo udalosti. Napríklad, ak vonku mrzne, tak väčšina ľudí nosí čiapku alebo ak ľudia pozývajú iných k sebe na návštevu, tak im zväčša ponúknu drobné občerstvenie. Ide teda o štatisticky často sa vyskytujúce správanie, ktoré však nemusí byť nikým vynucované. Na rozdiel od deskriptívnych noriem sa predpisové normy vyznačujú tým, že už nielen opisujú, ale aj predpisujú, aké správanie je zakázané, prípustné a povinné. Tým nadobúdajú regulačnú aj kontrolnú funkciu. Ich súčasťou je vynucujúci mechanizmus, ktorý zabezpečuje možnosť potrestania tých, ktorí ich porušia. V rámci tejto kategórie rozlišujeme štyri základné druhy noriem:

Konvencie, t.j. zaužívané formy správania, obyčaje, zvyklosti, ktorými sa ľudia riadia pri vykonávaní určitých činností (napríklad používanie príboru pri jedení v reštaurácií alebo zakrytie si úst pri zívaní).

Sociálne normy slúžia najmä na zabezpečenie recipacity a kooperácie, ich úlohou je zaisťovať, aby sa ľudia nesnažili získať zdroje (energetické, materiálne a iné) na úkor iných, aby sa nepodieľali na ziskoch bez toho aby na ne sami vynaložili primerané náklady.

Morálne normy sú zamerané predovšetkým na ochranu pred fyzickým alebo psychickým ubližovaním a na dodržiavanie základných ľudských práv a spravodlivosti.

Tieto tri druhy neformálnych noriem, ktoré vznikajú spontánne, sa používajú pri riešení takých spoločenských problémov, pre ktoré nie sú vytvorené a prijaté oficiálne právne zákony. Medzi sebou sa líšia najmä v miere závažnosti ich nedodržiavania. Kým porušenie konvencií zväčša nemá závažné dôsledky pre porušiteľa, nedodržanie sociálnych a morálnych noriem sa posudzuje oveľa prísnejšie.

Legislatívne normy sa vyskytujú v zákonoch, smerniciach a nariadeniach a na rozdiel od predošlých troch druhov predpisových noriem sú formálne stanovené autoritou – reprezentantmi štátu, pričom taxatívne sú vymedzené aj tresty za ich porušenie.

Sociálne, morálne, aj legislatívne normy predovšetkým slúžia ako prevencia a regulácia konfliktov medzi dvoma alebo viacerými jedincami, usmerňujú myslenie, konanie aj prežívanie a zároveň sú nástrojom sociálnej kontroly nežiaduceho konania. Ich hlavným cieľom je zabezpečiť kooperáciu, ochranu pred fyzickým alebo psychickým ubližovaním a čo najvyššiu mieru spravodlivosti.

Uvedená klasifikácia noriem má však svoje úskalia, hranice medzi jednotlivými druhmi noriem sú skôr neostre, než jasne určiteľné, čo dokumentujú aj odlišné až nesúrodé taxonómie vyskytujúce sa v relevantnej literatúre. Napríklad Bicchieriová² rozlišuje z hľadiska funkcie (a) deskriptívne normy (napr. móda), ktorých cieľom je koordinácia alebo imitácia iných, (b) konvencie ako deskriptívne normy, ktoré odolali istej skúške času (napr. pravidlá spoločenskej etikety, pravidlá cestnej premávky) a (c) sociálne normy riešiace situácie, v ktorých by jedinec mohol uprednostniť krátkodobé alebo úzko zamerané osobné záujmy pred kooperáciou alebo reciprocitou, t.j. situácie, v ktorých je ohrozená možnosť spoločného zisku, keď v bezprostrednom záujme jedinca nemusí byť správať sa sociálne prospešným spôsobom. Konvencie zaraďuje medzi deskriptívne normy, avšak keďže ich dodržiavanie môže byť aj vynucované, je zmysluplnejšie začleniť ich skôr do predpisových noriem.

Ullmann-Margalitová³ okrem koordinačných a kooperačných noriem rozlišuje aj normy, ktorých cieľom je udržať status quo nerovnosti privilegovanou skupinou. Tento posledný druh protirečí všeobecnej predstave, že sociálne normy zabezpečujú, aby človek prihliadal nielen na vlastné záujmy, ale aj na záujmy a potreby kohokoľvek iného. Privilegovaná skupina môže byť menšinová (rôzne mocenské elity), ale aj väčšinová (diskriminujúca rôzne etnické, sociálne znevýhodnené alebo handicapované skupiny).

Pravidlá cestnej premávky sú zaujímavým príkladom, ktorý zďaleka nemožno tak jednoznačne zaradiť ku konvenciám, ako to robí Bicchieriová⁴. Na jednej strane je pravda, že napríklad dohoda o tom, či budeme jazdiť po ľavej alebo pravej strane cesty je veľmi užitočná konvencia zabraňujúca množstvu dopravných nehôd. Pre všetkých je rovnako výhodná a nikoho neobmedzuje, takže nie je dôvod, aby nebola dodržiavaná. Na strane druhej, porušovanie takých pravidiel cestnej premávky, ako prekračovanie rýchlosti patrí medzi legislatívne normy. Tie sú stanovené autoritami reprezentujúcimi štát, pričom ťažko možno predpokladať, že neustále obmedzovanie rýchlosti by vzniklo na základe konvencie. Dôvod je ten, že aj keď experti tvrdia, že vďaka rýchlostným limitom sa znižuje počet havárií, táto argumentácia dotiahnutá ad absurdum by znamenala, že najbezpečnejšie by bolo, ak by autá jazdili maximálne rýchlosťou 10 km za hodinu, prípadne úplne stáli na mieste. Inými slovami, autá by stratili zmysel. Preto nie je dôvod očakávať, že len na základe konvencií by si šoféri neustále dobrovoľne znižovali maximálne povolenú rýchlosť. Naopak, zapríčinenie vážnej havárie pod vplyvom návykových omamných látok nie je len porušením legislatívnych, ale aj

---

² Bicchieri (2006).

³ Ullmann-Margalit (1997).

⁴ Bicchieri (2006).

morálnych noriem. Tieto ilustrácie poukazujú na problematickosť jednoznačne zaradiť určité formy správania k tým-ktorým normám, ako aj na to, že hranice medzi jednotlivými druhmi noriem sú často rozmazané či hmlisté. Navyše, niektoré neformálne vzniknuté normy môžu byť v pôvodnej alebo modifikovanej podobe oficiálne uzákonené, kým iné sa môže snažiť štát eliminovať. Príkladov dokumentujúcich nejednoznačnosť taxonómie noriem je množstvo a najdôležitejšie z nich budú ďalej analyzované.

V relevantnej literatúre vychádzajúcej z evolučného prístupu sa rozlišuje najmä medzi konvenciami a morálnymi normami, pričom morálne normy⁵ sú vo všeobecnosti považované za najrýdzejšie, najdôležitejšie a najdominantnejšie. Ich exkluzívnosť spočíva v predpoklade, že akonáhle sú už raz osvojené, stávajú sa takmer nezávislé od stanoviska iných osôb, či inštitúcii alebo pravidiel. Napríklad Turiel⁶ odlišuje morálne normy od konvenčných noriem tým, že sú nezávislé na pravidlách, autorite, spoločnej praxi a dohodách. Podobne aj Hauser⁷ zdôrazňuje, že kým pri sociálnych normách a konvenciách je dôležité stanovisko autority (napr. či je možné jesť v jedálni rukami), na porušenie morálky (napríklad, že je v poriadku, ak sa milenci podvádžajú) nám nemôže dať mandát žiadna autorita.

Aj bežní ľudia benevolentnejšie hodnotia nedodržanie konvenčných než morálnych noriem a pri posudzovaní prekročenia konvenčných noriem považujú za dôležité znalosti o lokálnych pravidlách a tiež stanovisko autority (Hauser⁸, Mallon & Nichols⁹). Ako ilustratívny príklad uvádzajú¹⁰, že pokiaľ na škole učiteľ nezavedie pravidlo, že počas vyučovania sa nesmie žuvať žuvačka, žiaci nebudú považovať jej žuvanie za nesprávne, ale aj pokiaľ na škole nebude zavedené pravidlo o neprípustnosti fackania sa spolužiakov, budú deti posudzovať takéto správanie ako nesprávne. Teda ani lokálne pravidlá, ani stanovisko autority nedávajú mandát na porušenie morálnych noriem. Avšak aj tieto kritéria delenia noriem sú problematické.

Hoci Prinz¹¹ súhlasí s názormi viacerých autorov (napr. Turiel¹², Nucci¹³), že vo všetkých kultúrach ľudia rozlišujú medzi morálnymi a konvenčnými pravidlami, nesúhlasí s troma definujúcimi charakteristikami, z ktorých vychádzajú pri odlišovaní týchto dvoch druhov noriem. Konkrétne, nesúhlasí s predpokladom, že morálne pravidlá sú oproti konvenčným považované za *závažnejšie*, posudzované podľa *zhubných dôsledkov* na obeť

---

⁵ Príspevok nemá snahu venovať sa nadprirodzeným vysvetleniam či zdôvodneniam vzniku morálnych noriem.

⁶ Turiel (2006).

⁷ Hauser (2006).

⁸ Tamtiež.

⁹ Mallon & Nichols (2010).

¹⁰ Tamtiež.

¹¹ Prinz (2008).

¹² Turiel (2002).

¹³ Nucci (2001).

a chápané ako objektívne pravdivé, t.j. *nezávislé od toho, čo si niekto iný o nich myslí*. Uvádza nasledujúce príklady. Čo sa týka závažnosti, aj keď je morálne zlé zjesť posledný keksík v dome bez spýtania sa ostatných členov, či z neho kúsok nechcú, nie je to extrémne zlé. Naproti tomu je mimoriadne zlé ísť do práce nahý, aj keď obliekanie je len sociálnou konvenciou. Pokiaľ sa jedná o ublíženie, skarifikácia (narezanie povrchu kože) (alebo tiež tetovanie, piercing) je skutočne bolestivé, avšak averzia voči tomu sa považuje skôr za osobnú preferenciu než za dôvod morálneho odsúdenia. Odvolávajú sa na Haidta et. al.¹⁴ ukazuje, že naopak, niektorí ľudia považujú určité skutky za morálne neakceptovateľné, aj keď nie sú ubližujúce – napr. umývanie toalety národnou zástavou. A pokiaľ sa jedná o autoritu, tvrdí, že mnohé pravidlá sú nezávislé na autorite a pritom nie sú morálne, ako napr. nejedenie rozkladajúceho sa mäsa a iné sú závislé na autorite a morálne, ako napr. zákazy konzumácie istých druhov jedál (napr. hovädzie mäso v Indii). Z toho podľa Prinza vyplýva, že rozdiel medzi morálnymi a konvenčnými normami je neraz nejasný, či rozmazaný. Argumentuje, že pravidlá správania môžu mať vo všeobecnosti aj morálnu aj konvenčnú zložku. Preto rozlišovanie medzi morálnym a konvenčným nepovažuje za rozdiel medzi dvoma druhmi pravidiel, ale za rozdiel medzi zložkami pravidiel.

Aj keď Prinz zreteľne poukazuje na problematickosť kritérií klasifikácie noriem, niektoré jeho príklady sú pomerne zavádzajúce. Napríklad obliekanie sa je síce konvenciou v tom zmysle, že sa pri rôznych príležitostiach očakáva „vhodný“ typ šiat, avšak nahota je úplne iná kvalitatívna kategória, ktorá s touto konvenciou nesúvisí. Nahota na verejných priestranstvách (okrem špecificky vyhradených, ako napr. pláže pre nudistov) je aj morálnym, aj legislatívne postihnuteľným prehreškom. Jeho ďalší príklad týkajúci sa konzumácie hovädzieho mäsa je závislý na božskej autorite, čo je zas kvalitatívne úplne iná kategória autority, než sa vyžaduje pri konvenčných normách. Pod vonkajšou autoritou sa totiž rozumie stanovisko ľudských jedincov, ktorí majú v situácií porušenia konvenčných noriem istý vplyv.

Ďalší problém spôsobuje rozlíšenie sociálnych a morálnych noriem. Tie sú si relatívne najpodobnejšie, keďže sú nielen predpisové, ale zároveň sa uplatňujú v oveľa dôležitejších ľudských sociálnych činnostiach a aktivitách než konvencie a riadenie sa nimi často nie je v súlade s krátkodobými cieľmi a záujmami jedinca. Uplatňujú sa najmä v takých sférach, ako je zvyšovanie vzájomnej dôvery, reciprocita, kooperácia, znižovanie podvádžania, klamstva, ubližovania a tiež zabezpečenia ochrany voči deviantom, bezpečia, istoty, vzájomnej pomoci a spravodlivosti. Preto sa im budem ďalej podrobne venovať. Avšak aj v ich prípade je problematiku jasne a zreteľne ich operacionalizovať. V závere tejto časti navrhujem trojdimenzionálny model diferencujúci sociálne a morálne normy.

Výstižným prototypom mnohých definícií sociálnych noriem je definícia Fehra a Gächtera¹⁵, podľa ktorej je sociálna norma: (1) pravidelnosť v správaní, ktoré je (2) založené na sociálne zdieľanom presvedčení ako by sa mal niekto správať, ktoré aktivuje (3) vynútenie predpísaného správania pomocou neformálnych sociálnych sankcií.

---

¹⁴ Haidt et al. (1993).

¹⁵ Fehr & Gächter (2000).

Bicchieriová¹⁶ podrobnejšie vymedzuje podmienky existencie sociálnych noriem:

Jedinec vie o existencii pravidla, ktoré je platné v danej situácii (*kontingencia*)

Jedinec preferuje konať podľa tohto pravidla v danej situácii za podmienok že (*podmienečná preferencia*):

verí, že dostatočne veľká podmnožina populácie sa riadi daným pravidlom v danej situácii (*empirické očakávanie*) a zároveň buď

verí, že dostatočne veľká podmnožina populácie od neho očakáva, že sa bude riadiť daným pravidlom v danej situácii (*normatívne očakávanie*) alebo

verí, že dostatočne veľká podmnožina populácie od neho očakáva, že sa bude riadiť daným pravidlom v danej situácii a môže sankcionovať jeho správanie (*normatívne očakávanie so sankciami*).

Uvádza¹⁷ tiež dôvody dodržiavania sociálnych noriem, a to:

1. strach z dôsledkov porušenia, t.j. motivácia vyhnúť sa negatívnym sankciám
2. túžba potešiť iných, t.j. motivácia dosiahnutia pozitívnej odmeny
3. akceptácia normatívnych očakávaní ako opodstatnených či odôvodnených (norme môžu byť prisúdené pozitívne hodnoty).

Ak je rozhodujúcou motiváciou dodržiavania noriem vyhnúť sa trestu, vtedy je existencia vonkajších sankcií dôležitá. Naopak, v prípade stotožnenia sa s normou a prisúdenia jej vysokej hodnoty vonkajšie sankcie nie sú potrebné. Niekedy tiež dochádza k dynamickým zmenám v dôvodoch dodržiavania sociálnych noriem, čo Bicchieriová ilustruje na príklade fajčenia. Fajčiar môže prestať fajčiť najprv na rôznych miestach kvôli sankciám a neskôr si zvnútorní nefajčenie ako cnosť spojenú s prevenciou onkologických a srdcovievnych chorôb a žiadne vonkajšie sankcie už nepotrebuje.

Z hľadiska odlišenia sociálnych noriem od morálnych je pre Bicchierovú¹⁸ dôležitá podmienečná preferencia. Zdôrazňuje, že pri riadení sa morálnymi normami je rozhodujúca nepodmienečná preferencia a nepodmienečný záväzok, t.j. že očakávania iných ľudí o podrobení sa morálnym normám nie sú dobrým dôvodom na ich dodržiavanie. Predpokladá tiež, že morálne normy môžu mať evolučný pôvod, keďže uvažovanie o zabití alebo inceste bežne vyvolá silné negatívne emócie a odpor.

Toto odlišovacie kritérium však samo o sebe nie je postačujúce a zároveň je problematické. Aj morálne normy museli byť spoluvytvárané aj vplyvmi vonkajšieho prostredia a kultúry. Navyše, minimálne od čias Milgramových experimentov¹⁹ skúmajúcich množstvo (fiktívnej) bolesti, ktoré dokáže spôsobiť bežný človek inej osobe, ak je k tomu

¹⁶ Bicchieri (2006, s. 11).

¹⁷ Tamtiež.

¹⁸ Tamtiež.

¹⁹ Milgram (1963).

pobádaný experimentátorom, je zrejme, ako ľahko sa v istých situáciách väčšina ľudí – naprieč kultúrami, pohlaviu, vzdelaniu a veku – dokáže vzdať vlastnej morálnej zodpovednosti, presunúť ju na plecia autority.

Čo sa týka negatívnych emócií, tie, aj keď zrejme v menšej miere, dokáže vyvolať aj porušenie sociálnych noriem (napr. netriedenie odpadu v ekologicky zmyšľajúcej skupine), dokonca aj porušenie konvencií (napr. príchod študenta na štátnice v monterkách).

Dubreuil a Grégoire²⁰ kritizujú Bicchieriovej rozlíšenie sociálnych a morálnych noriem len podľa kritéria podmienenej preferencie z iného dôvodu. Argumentujú, že motivácia dodržiavať sociálne normy môže byť zároveň ovplyvnená aj sociálnym kontextom a zároveň byť skutočná (neinštrumentálna), teda nezávislá od želaní či očakávaní iných. Navrhujú integrovaný prístup k sociálnym normám, ktorý by bral do úvahy aj obsah normy, aj normatívne a empirické očakávania a ich vplyv na emočné procesy pri porušení noriem.

Idea zvažovať aj obsah ako jedno z kritérií klasifikácie noriem nie je nová a najmä morálne normy sú charakteristické z hľadiska obsahu tým, že ich cieľom je chrániť (prípadne zlepšiť) život ľudí a jeho kvalitu, so snahou zabrániť bolesti a utrpeniu (niekedy aj za cenu vlastného obetovania sa). De Waal²¹ je napríklad presvedčený, že morálka sa týka len dvoch oblastí konania, ktoré sú navzájom previazané, a to pomáhajúceho a neubližujúceho. Previazané sú preto, lebo ak je niekto v núdzi, ohrození života, trpí a druhý mu nepomôže, tak mu tým vlastne ubližuje. Tieto dve oblasti konania sa zároveň dominantne týkajú potrieb súvisiacich s prežitím a rozmnožovaním, čo sú vlastne univerzálne ultimátne evolučné príčiny správania. Viaceré štúdie (napr. Haidt²²) však zároveň naznačujú, že obsah morálnych noriem, ktorý je výrazne kultúrne podmienený, sa môže týkať aj iných oblastí, ktoré sú z hľadiska spoločenského usporiadania považované za dôležité. Spolupodmienenosť morálnych noriem spoločenským prostredím spochybňuje predpoklad o ich univerzálnosti. Zároveň však takmer vo všetkých kultúrach a historických obdobiach vyvolávali určité spôsoby konania u väčšiny ľudí veľmi silné negatívne emócie. Typickým príkladom je ubližovanie niekomu bezbrannému bez príčiny. Silné ublíženie teda zohráva dôležitú, no nie dostatočnú úlohu pri diferenciácií sociálnych a morálnych noriem.

Keďže obsah morálnych noriem môže byť do istej miery kultúrne špecifický, nedá sa taxatívne vymenovať, aké konkrétne predpisy konania by spadali medzi ne. Skôr je možné pokúsiť sa odlíšiť normy podľa intenzity negatívnych emócií, ktoré vyvolá ich porušenie. Teda, nech sa jedná o ľubovoľný obsah, pokiaľ v danej kultúre vyvolá jeho porušenie silné negatívne emócie, norma, ktorá bola porušená, by mala patriť skôr medzi morálne normy.

Pri zohľadňovaní uvedených kritérií by sa dalo uvažovať o trojdimenzionálnom modeli, ktorý by odlišil morálne a sociálne normy. Tri navzájom previazané dimenzie v ňom vyjadrujú mieru: ublíženia, závislosti od očakávaní iných (vrátane vonkajšej autority)

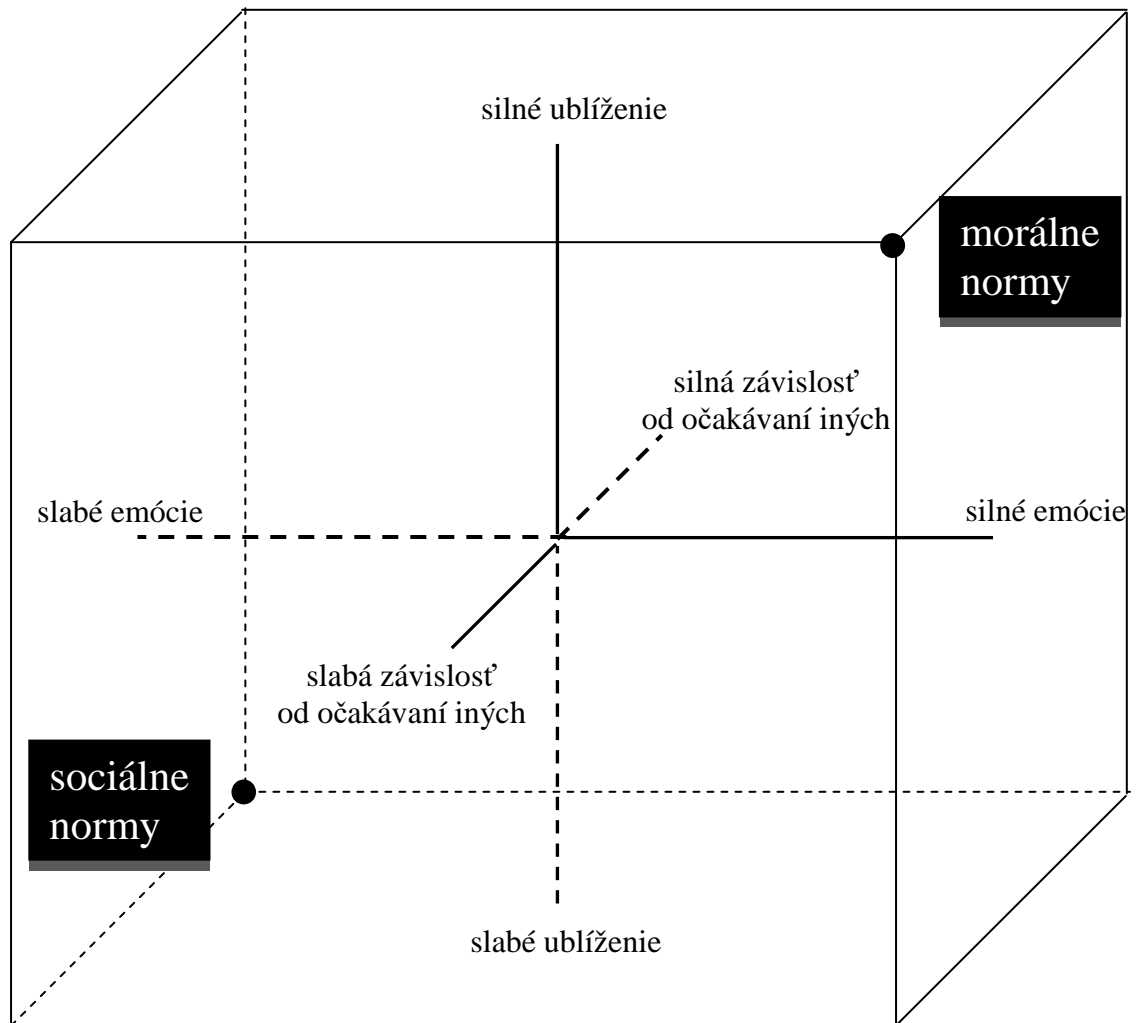
²⁰ Debreuil a Grégoire (2013).

²¹ De Waal (2006a).

²² Haidt (2013).

a negatívne vzbudených emócií (pozri obr. č. 1).

Obr. č. 1: Trojdimenzionálny model diferencujúci sociálne a morálne normy

Uvedený model umožňuje základnú dištinkciu medzi sociálnymi a morálnymi normami, ktorej hlavný význam spočíva v tom, že morálne normy sú ťažšie relativizovateľné. Teda, kým sociálne normy sú skôr záležitosťou (lokálnej dohody), ktorú je možné ľahšie spochybníť, či prispôbiť meniacim sa okolnostiam, porušenie už raz osvojených morálnych noriem nie je oprávnené ani v prípade dosiahnutia lokálneho konsenzu. Navyše tento model ukazuje, že rozdiely medzi sociálnymi a morálnymi normami nemajú kvalitatívnu, ale skôr kvantitatívnu povahu. Berie tak do úvahy rozdiely medzi odlišnými kultúrami, ktoré môžu to

isté konkrétne správanie považovať za spadajúce alebo nespadájúce do oblasti morálky. Zároveň pre zaradenie normy medzi morálnu alebo sociálnu nie je nevyhnutné dosiahnuť vysokú alebo nízku hodnotu vo všetkých troch dimenziách simultánne. Postačujúce je, ak sú aspoň v dvoch dimenziách splnené kritériá pre sociálne alebo morálne normy. Teda napríklad, ak nejaké neakceptovateľné konanie nespôsobuje nikomu silné ublíženie, ale napriek tomu vzbudzuje silné negatívne emócie bez ohľadu na očakávania iných, možno ho zaradiť medzi morálne nesprávne.

Aplikáciu modelu možno ilustrovať na konkrétnych príkladoch. Uvažujme o mučení nevinného človeka. Pri takomto skutku dochádza k silnému ublíženiu obete, vyvoláva to v nás veľmi silné negatívne emócie voči konateľovi skutku a aj v prípade, ak by sa nejaká skupina ľudí dohodla, že takéto správanie je v poriadku, budeme ho považovať za neprijateľné. Na základe všetkých troch dimenzií možno dané správanie považovať za morálne neakceptovateľné. Podobným, jasne kategorizovateľným príkladom do skupiny morálnych noriem môže byť zanedbávanie starostlivosti o maloleté dieťa jeho opatrovateľmi (rodičmi). Na druhej strane nezaplatenie prepitného v reštaurácií v západných kultúrach, v ktorých sa prepitné očakáva, nespôsobuje veľké ublíženie obsluhujúcemu personálu a nevyvoláva veľmi silné negatívne emócie. Dokonca aj v prípade silného rozhorčenia čašníka by ďalšie dve dimenzie stále dané správanie usmerňovali medzi sociálne normy. Navyše, v mnohých východných kultúrach sa prepitné ani neočakáva, čo poukazuje na obmedzenú platnosť tejto lokálnej (západnej) sociálne normy. Doteraz uvedené príklady boli pomerne jednoznačne začleniteľné a preto teraz prejdeme k ambivalentnejším situáciám. Umývanie toalety národnou zástavou vlastnej krajiny síce nespôsobuje nikomu ublíženie, ale ak bez ohľadu na očakávania iných vyvolá silné negatívne emócie, možno takéto konanie zaradiť skôr k morálnemu priestupku. Naproti tomu nadmerný lov rýb, t.j. nedodržanie stanovených kvót môže síce vyvolávať silné negatívne emócie, ale nespôsobuje bezprostredné silné ublíženie a je silne závislé od očakávaní iných a preto patrí skôr medzi sociálne normy. Uvedené príklady ilustrujú, že povaha morálnych noriem sa od povahy sociálnych noriem líši predovšetkým v kvantitatívnych ukazovateľoch, pričom pre zaradenie normy medzi sociálne alebo morálne je postačujúce dosiahnutie vysokých alebo nízkych hodnôt v ľubovoľných dvoch dimenziách modelu.

2. Prvopočiatky morálky

Morálne normy, ktoré sú súčasťou nášho života desaťtisíce až státisíce rokov, sú v porovnaní s inými normami najstabilnejšie a najuniverzálnejšie. Ich dodržiavanie bolo pre prežitie členov skupiny natoľko dôležité, že evolúcia nás vybavila silnými emočnými reakciami, ktoré sa spontánne navodia, keď sme svedkami ich porušovania. Haidt a Bjorklund²³ na základe množstva empirických zistení tvrdia, že v každej spoločnosti a dokonca aj u iných živočíšnych druhov sa vyskytujú a automaticky „spúšťajú“ emočné reakcie v situáciách, ktoré sú spojené s: *ublížením/starostlivosťou* (napr. citlivosť a/alebo nechť k prejavom bolesti

²³ Haidt a Bjorklund (2008).

a utrpenia iných, najmä mladých a zraniteľných), *férovosťou/reciprocitou* (napr. negatívne reakcie na tých, ktorí neoplatia láskavosť), *autoritou/rešpektom* (napr. hnev voči tým, ktorí neprejavia patričné znaky úcty a rešpektu). Podobne aj Rozin et al.²⁴ dospeli na základe výsledkov experimentov k záveru, že tri (morálne) emócie – hnev, pohrdanie a hnus sú naprieč kultúrami vyvolávané pri porušení sociálneho poriadku inými (aj keď sa nás osobne dôsledky toho priamo netýkajú).

Opäť však treba zdôrazniť, že aj keď morálne normy možno považovať za univerzálnejšie ako iné pravidlá, napríklad v každej kultúre je zavraždenie (minimálne niektorých členov spoločnosti) považované za nemorálne, neznamená to, že sú, na rozdiel od sociálnych noriem, úplne sociálne nepodmienené. Napríklad v čase vojny je zabitie nepriateľa považované nielen za správne, ale aj za nevyhnutné či želateľné správanie.

Podľa Prinza²⁵ sú morálne normy vlastne sentimentálnymi normami, keďže potvrdzujú či podporujú rôzne sentimenty (pocity). Prinz (v súlade s britskými moralistami) tvrdí, že morálne normy sú zakotvené v morálnych emóciách, v tom zmysle, že vyjadrujú naše sentimenty. Podrobnejšie špecifikuje podmienky fungovania emócií, aby sme normy mohli uznať za morálne: Za prvé musia zahrňovať, respektíve vyvolať dva druhy emócií, zamerané na seba aj na druhých. Ako dôvod uvádza, že môžem pociťovať zhnusenie, keď vidím otvorenú krvácajúcu ranu priateľa po úraze, ale keď sa to stane mne, necítim hanbu alebo vinu. Druhou podmienkou je, že naše emócie musia byť zamerané [aj] na tretiu stranu, teda týkajú sa aj situácií, do ktorých nie sme priamo zaangažovaní. A za tretie sa pri zreľých morálnych úsudkoch nevyhnutne prejavujú aj meta-emócie. T.j. ak sa človek, ktorý niečo zlé urobí necíti vinný, druhí naňho budú nahnevaní nielen kvôli tomu, čo urobil, ale aj preto, lebo necíti ľútosť (nemá výčitky svedomia). Prinz²⁶ uvádza tri línie dôkazov, prečo sú morálne normy sentimentálnymi:

Empirické zistenia, že morálne úsudky môžu byť zmenené vplyvom sugescie, ktorej účinok v post hypnotickom stave dokáže vyvolať emócie aj pri hodnotovo neutrálnych pojmoch.

Psychopati majú deficit negatívnych emócií a zároveň majú problém porozumieť morálnym normám a odlíšiť ich od konvencií.

Na tesný vzťah medzi emóciami a morálnymi úsudkami možno usudzovať aj z toho, že človek, ktorý je na niekoho nahnevaný kvôli skutku, ktorý spáchal, by sa cítil vinný aj ak by sám vykonal tento skutok. Preto verí, že daná skutok je morálne zlý.

Na dôležitosť emócií v súvislosti s morálnym rozhodovaním upozorňuje aj Wright²⁷

---

²⁴ Rozin et al. (1999).

²⁵ Prinz (2008).

²⁶ Tamtiež.

²⁷ Wright (2006).

tvrdením, že podľa evolučnej psychológie boli ľudské emócie „dizajnované“ prírodným výberom, ako sprostredkovatelia alebo zástupcovia strategických kalkulácií, t.j. buď u našich predkov predchádzali vedomým strategickým kalkuláciám alebo ich nahrádzali. Navyše je emocionálne riadenie správania evolučne staršie než vedomé strategické riadenie správania a jeho výskyt možno podľa neho pozorovať aj u primátov.

Uvedené argumenty, ktoré sú podopreté nielen teoreticky – najmä evolučnou perspektívou, ale aj empirickými zisteniami psychológie a neurovied, hovoria v prospech primárnej úlohy emócií (a nie kognícií) ako podmienky konštituovania morálnych noriem. Tieto emócie boli adaptívne, pretože umožňovali vytváranie väčšej kooperácie a zároveň aj dokonalejšej možnosti ochrany voči agresorom.

Aj antropológ Boehm²⁸ na základe metódy triangulácie predpokladá, že už spoločný predok ľudí, šimpanzov a bonobov žil v hierarchických skupinách a snažil sa v nich tlmiť konflikty prejavovaním útechy, zmierovania a aktívnym pacifikovaním. Keďže raní ľudia žili v rovnostárskych tlupách, najpravdepodobnejším kandidátom na správanie, ktoré bolo prvý krát opísané ako deviantné, je podľa neho tyranské správanie, kedy chce jedinec nadmieru dominovať nad ostatnými a uplatňuje násilie, ktorým porušuje egalitárstvo. Sociálna kontrola spočíva vo vytvorení koalícií voči takýmto násilníkom za účelom ich potrestania, pričom politické a mocenské koalície možno podľa neho nájsť už medzi primátmi. Domnieva sa, že morálne komunity univerzálne vznikli v dôsledku skupinového úsilia redukovať bratrovražedný konflikt a snahe vyhnúť sa neprimerane veľkej súťaživosti, dominancii a viktimizácii. Súčasnú egalitársku tlupu, podobne ako egalitársky založené kočovné tlupy lovcov-zberačov (predchádzajúce kmeňovému usadlému spôsobu života väčších hierarchicky založených skupín) sa podľa neho vyznačujú kontrolou toho, aby sa jedinci nesprávali tyransky, t. j.: nepodvádzali a nevyhýbali sa kooperatívne úsiliu, neuchyľovali sa k vážnym klamstvám a krádežiam, cudzoložstvu, incestu a znásilneniu. Akonáhle sa takéto aktívne intervencie stali kolektívnymi nástrojmi sociálnej kontroly na potlačanie konfliktov a hneď ako jazyk umožnil pomenovať správanie, ktoré je zakázané, mohla sa začať plne rozvíjať morálka²⁹.

Kultúrny antropológ Knauff³⁰ sa snaží rozšíriť dôvody vedúce k nevyhnutnosti vzniku morálky. Okrem snahy o eliminovanie tyranského správania a podpory rovnostárstva zahŕňa do prvopočiatkov evolúcie ľudskej morálky aj ďalšie črty, ako: obmedzenia sexuálneho správania, elementárne rozdelenie práce, socializovaná kontrola mladých mužov (samcov), rozrastajúca sa veľkosť skupiny a tiež aj rastúca veľkosť domova.

Boehm aj Knauff zdôrazňujú, že s nástupom jazyka potom bolo možné pomenovať zakázané správanie a rozpracovať pravidlá tvoriace symbolickú dimenziu morálky. Jazyk je aj hlavný diferencujúcim kritériom medzi plnohodnotnou ľudskou morálkou a protomorálkou,

---

²⁸ Boehm (2002).

²⁹ Tamtiež.

³⁰ Knauff (2002).

ktorá sa vyskytuje u našich najbližších príbuzných živočíšnych druhov. Slovom Knaufta:

„Internalizácia morálnych pravidiel v zhode s kultúrne predpísanými normami je charakteristická črta ľudskej morálky do značnej miery chýbajúca u non-ľudských primátov“³¹.

Aj keď nie je žiadny dôvod voči takémuto odlíšeniu ľudskej a non-ľudskej morálky niečo namietat', z evolučného hľadiska je dôležité, že je v biologickom záujme sociálne žijúcich druhov, v rámci ktorých je človek najsociálnejší živočích, aby sa pravidlá morálky vyvinuli a dodržiavali. Ako hovorí De Waal:

„Ak je teda sociálny život založený na spoločenskej zmluve, nie je to zmluva navrhnutá a podpísaná jednotlivými ľuďmi, ale Matkou Prírodou. A ona ju podpíše len vtedy, ak reprodukčná zdatnosť narastá združovaním sa s ostatnými, čiže keď sociálne žijúci jedinci zanechajú viac potomkov než solitérne žijúci jedinci. Tendencia združovať sa teda nevznikla rozumovou voľbou, ale genetickou matematikou. ... Nikto si nemusí vedome voliť sociálny život“.³²

Možno teda zhrnúť, že evolúcia nás vybavila emóciami, ktoré veľmi intenzívne pociťujeme v situáciách súvisiacich najmä so závažným ublížením. V snahe vyhnúť sa najväčšej možným sociálnym konfliktom bolo potrebné zabezpečiť sociálnu kontrolu nad jedincami, ktorí ohrozovali ostatných členov spoločnosti. S nástupom jazyka sa jednotlivé pravidlá (ich obsahy), spolu so sankciami, hroziacimi za ich porušenie, dali formulovať a najdôležitejšie z nich si ľudia zároveň aj internalizovali a následne sa nimi riadili aj bez ohľadu na názor authority. Opäť vidíme, ako sú morálne normy sýtené dimenziami, navrhnutými vyššie v rámci trojdimenzionálneho modelu (obr. č.1). Zavedenie a používanie noriem teda zásadným spôsobom uľahčuje sociálne fungovanie ľudskej spoločnosti.

3. Vzájomná dôvera

Spolupráca je ťažko predstaviteľná bez určitej miery vzájomnej dôvery. Uplatnenie evolučného hľadiska ponúka tri hlavné, evolučne vyvinuté mechanizmy (vzájomnej) pomoci a kooperácie: (1) príbuzenský altruizmus³³, t.j. pomáhanie tým, s ktorými máme najviac spoločných génov, predovšetkým najbližším príbuzným, (2) recipročný altruizmus³⁴, t.j. nepríbuzenská pomoc, ktorá predpokladá v budúcnosti protislužbu a (3) reputáciu³⁵, ktorá zvyšuje atraktivnosť ľudí, ktorí sú spoľahliví a dodržiavajú svoje záväzky v tom zmysle, že s nimi iní kooperátori radi kooperujú.

Dnešní ľudia sú teda adaptovaní na určitú mieru kooperatívneho správania a zároveň

³¹ Tamtiež, s. 131.

³² De Waal (2006b, s. 206).

³³ Hamilton (1964).

³⁴ Trivers (1971).

³⁵ Frank (1990).

mimoriadne citliví na rozpoznávanie a netolerovanie takých prejavov správania, ktoré sa snažia kooperáciu iných zneužiť. Ďalším dôležitým nástrojom ovplyvňujúcim mieru sociálnej dôvery, sú normy, ktoré explicitne stanovujú pravidlá kooperácie a reciprocity a zároveň znižujú riziko ublíženia a podvodu, v dôsledku toho, že obsahujú aj sankčnú stránku.

Dlhodobo kooperovať je možné len vtedy, ak prevažná väčšina ostatných ľudí tiež kooperuje, napriek tomu, že krátkodobo môže byť pre nich výhodnejšie podviesť. A účinná kooperácia prebieha len vtedy, keď si väčšina ľudí navzájom dôveruje, že budú kooperovať. V súvislosti s dilemou či kooperovať alebo podviesť používa Rothstein³⁶ pojem „sociálne pasce“, ktorým výstižne vyjadruje logiku toho, že bez dôvery nastane ne-kooperácia, t.j. sociálna pasca sa zaklapne, čo je z dlhodobého hľadiska pre každého horšie ako keby kooperoval. A keďže sa ľudské spoločnosti vyznačujú narastajúcou kooperáciou, ktorá je pri súčasnom vysokom stupni deľby práce nevyhnutná, musí medzi interagujúcimi jedincami existovať aj pomerne vysoký stupeň sociálnej dôvery³⁷.

Na jednej strane sa predpokladá, že participácia v združeniach vedie k vytváraniu nielen väčšej špecifickej, ale aj všeobecnej sociálnej dôvery a tá následne zvyšuje veľkosť sociálneho kapitálu. Takéto stanovisko zastáva napr. Putnam³⁸, keď tvrdí, že časté interakcie medzi jedincami v rámci sociálnych sietí, podporujú vzájomnú reciprocitu a dôveryhodnosť a zároveň facilitujú klebetenie, čo je významný nástroj pre kultivovanie reputácie. Zároveň rozlišuje špecifickú reciprocitu, v rámci ktorej si ľudia priamo navzájom oplácajú svoje služby od generalizovanej reciprocity, kedy jeden človek vykoná jednostranne niečo pre iného, pričom verí, že v prípade potreby zase jemu niekto tretí poskytne službu. V evolučnej biológii sa namiesto generalizovanej reciprocity používa pojem nepriama reciprocita (pozri napr. Alexander³⁹), označujúci vzájomnú pomoc v rámci skupiny, ktorá je v individuálnom záujme každého jej člena. Nepriama reciprocita sa šíri aj vďaka tomu, že ak členovia skupiny vnímajú, že sa niekto správa altruisticky, aj oni sa k nemu budú správať altruisticky, pretože bude mať dobrú reputáciu. Dôvera sa teda takýmto spôsobom vytvára a postupuje zdola nahor. A keďže sú ľudia zväčša členmi viacerých skupín, môže vďaka šíreniu informácií o ne/dôveryhodných osobách dochádzať k vytváraniu širokej siete ľudí, na ktorých je možné sa v rôznych situáciách obrátiť. Takýmto spôsobom sa zároveň dôvera medzi členmi združenia rozširuje aj na osoby, nepatriace do danej lokálnej skupiny. Osobná skúsenosť výrazne vplýva na naše očakávania a preto sa možno spoľahlivo domnievať, že priamo úmerne počtu dôveryhodných ľudí, s ktorými ľudia vstúpia do interakcií rastie aj miera ich

---

³⁶ Rothstein (2005).

³⁷ Zdôrazňovanie úlohy sociálnej dôvery pri zvyšovaní kooperácie neznamená, že medzi jedincami, či záujmovými skupinami nedochádza aj ku konfliktom. Avšak aj na ich riešenie je dôvera nevyhnutná. Bez nej by hrozilo, že žiadna zo strán konfliktu by neustúpila. T.j. pre konštruktívne riešenie konfliktu je nevyhnutná základná dôvera, že zúčastnené strany sa budú snažiť najskôr dospieť k vzájomne akceptovateľným návrhom a potom ich aj dodržiavať.

³⁸ Putnam (2000).

³⁹ Alexander (1987).

všeobecnej dôvery k neznámym ľuďom (Popper⁴⁰). Zároveň možno v takýchto skupinách vytvárať neformálne sociálne normy a účinne kontrolovať ich dodržiavanie.

Na strane druhej sa predpokladá, že sociálna dôvera sa buduje zhora nadol. Aj keď viaceré výskumy tento predpoklad čiastočne potvrdzujú, výhrady voči nemu som formuloval v príspevku pojednávajúcom o sociálnej dôvere⁴¹. V ňom argumentujem, že zhora nadol sa šíri skôr nedôvera, čo je dané tým, že mnohí vysoko postavení úradníci a funkcionári pri podozrení na rôzne korupčné aktivity sa nikdy neodvolávajú na morálku, ale len na právo. Ich právnici potom, zväčša úspešne, hľadajú v zákonoch všetky medzery. Zneužívatelia moci zostávajú právne nevinní, aj keď ich väčšina populácie morálne odsudzuje. Takéto praktiky spôsobujú pokles sociálnej dôvery v spoločnosti.

Špecifická dôvera vzniká v rámci konkrétnych vzťahov, ktoré sa v drvivej väčšine vytvárajú najprv na úrovni najbližšej rodiny a postupne sa rozširuje na ďalšie okolie. Jedinec, ktorý vyrastá v prostredí dôvery bude mať tendenciu viac dôverovať aj ľuďom, s ktorými sa stretne prvýkrát, ako jedinec vyrastajúci v prostredí vysokej vzájomnej nedôvery. To je ďalší protiargument voči predstave, že všeobecná sociálna dôvera je nezávislá na špecifickej dôvere, či dokonca že by ju mohla predchádzať. Podobne normy z historického pohľadu vznikali najprv v malých skupinách lovcov-zberačov a až v oveľa neskoršom období boli mnohé z nich nahradené formálnymi zákonmi. Všetky tieto skutočnosti nasvedčujú tomu, že špecifická dôvera posilňovaná neformálnymi sociálnymi normami bola nevyhnutným predpokladom vzniku všeobecnej sociálnej dôvery⁴².

Okrem sociálneho kapitálu prispieva k zväčšovaniu sociálnej dôvery aj morálny kapitál. Ten charakterizuje Haidt ako atribút spoločenského systému, predstavujúci vnútorne previazané

„súbory hodnôt, cností, noriem, zvyklostí, identít, inštitúcií a technológií, ktoré sa dobre dopĺňujú s evolučne vytvorenými psychologickými mechanizmami a vďaka tomu komunite dovoľujú potlačovať alebo regulovať sebecko a umožňovať spoluprácu“.⁴³

Podstatná časť tohto morálneho kapitálu je zachytená v etických či morálnych systémoch spoločnosti. Oslabovanie sociálnych a morálnych noriem a etických systémov (Fukuyama⁴⁴, Bauman⁴⁵, Fabio⁴⁶), detradicionalizované spôsoby života (Beck⁴⁷), morálny relativizmus

---

⁴⁰ Popper (2013).

⁴¹ Tamtiež.

⁴² Tamtiež.

⁴³ Haidt (2013, s. 352).

⁴⁴ Fukuyama (2006).

⁴⁵ Bauman (2006).

⁴⁶ Fabio (2009).

⁴⁷ Beck (1992).

(Plummer⁴⁸) môžu mať teda zásadný negatívny dopad na zhoršovanie sociálnej dôvery.

Záver

Príspevok sa snažil poskytnúť kompaktný pohľad na vzťahy medzi normami a vzájomnou dôverou. Najprv poukázal na problematickosť operacionalizácie základných druhov noriem a navrhol trojdimenzionálny model diferencujúci medzi sociálnymi a morálnymi normami. Zmysel tohto odlíšenia spočíva v tom, že aj keď niektoré morálne normy môžu byť kultúrne špecifické, porušenie toho, čo sa v danej spoločnosti považuje za súčasť morálky, bude považované za závažnejšie než porušenie iných noriem. Dôležitosť vymedzenia jednotlivých druhov noriem súvisí aj s tým, že morálne normy sa zdajú byť najviac riadené emóciami, ktoré sa v evolučnej histórii vyvinuli oveľa skôr než sa mohla ľudská spoločnosť vďaka jazykovým kompetenciám dohodnúť na špecifických kultúrnych pravidlách. Tieto emócie teda dokázali aj bez ľudského jazyka signalizovať, či je niečo dobré alebo zlé, správne alebo nesprávne a to predovšetkým z pohľadu ultimátnych cieľov, ako je prežitie a rozmnožovanie. Morálne normy sú tiež odolnejšie voči meniacemu sa, či odlišnému sociálnemu a kultúrnemu prostrediu než sociálne normy. Nakoniec chcel príspevok poukázať na to, aké dôležité miesto zohrávajú sociálne a morálne normy aj v súčasnosti, napriek pokusom o ich diskreditáciu, či substitúciu legislatívnymi normami. Dôsledkom tohto novodobého „sociálneho poriadku“ je obrovská frustrácia, nespokojnosť, apatia, časté sú emócie hnevu, pohoršenia, hnusu nad tým, čo sa v spoločnosti deje. V mnohých situáciách a prípadoch ľudia prirodzene „cítia“, čo je spravodlivé a čo nespravodlivé, bez ohľadu na to, ako sa k tomu postavia právnici obhajujúci mocenské a finančné „elity“. Pokiaľ chceme dlhodobo žiť v uspokojivých sociálnych väzbách podporujúcich kooperáciu, nie je možné ignorovať poslanie sociálnych a morálnych noriem. Neznevažovanie a neznehodnocovanie morálneho kapitálu by malo byť v záujme každej spoločnosti, ktorej záleží na zlepšovaní sociálnej dôvery medzi jej členmi.

Literatúra:

- Alexander, R. D. (1987): *The Biology of Moral Systems*. Aldine de Gruyter, Hawthorne.
- Bauman, Z. (2006): *Komunita. Hľadanie bezpečia vo svete bez istôt*. Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, s.r.o., Bratislava.
- Beck, U. (1992): *Risk Society. Towards a New Modernity*. Sage publications, London.
- Bicchieri, C. (2006): *The Grammar of Society. The Nature and Dynamics of Social Norms*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Boehm, Ch. (2002): „Conflict and the Evolution of Social Control.“ In *Evolutionary Origins of Morality. Cross-Disciplinary Perspectives*, ed. L. D. Katz, Imprint Academic, Thorverton, 2002, s. 79-101.

---

⁴⁸ Plummer (2003).

- Dubreuil, B. & Grégoire, J. F. (2013): „Are Moral Norms Distinct from Social Norms? A Critical Assessment of John Elster and Cristina Bicchieri.“ *Theory and Decision* 75 (1): 137–152. DOI 10.1007/s11238-012-9342-3.
- De Waal, F. (2006a): „The Tower of Morality.“ In *Primates and Philosophers. How Morality Evolved*, eds. S. Macedo & J. Ober, Princeton University Press, Princeton, 2006, s. 161-181.
- De Waal, F. (2006b): *Dobráci od přírody*. Academia, Praha.
- Fabio, U. D. (2009): *Kultura Svobody*. Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno.
- Fehr, E. & Gächter, S. (2000): „Fairness and Retaliation: The Economics of Reciprocity.“ *The Journal of Economic Perspectives* 14 (3): 159–181.
- Frank, R. H. (1990): „A Theory of Moral Sentiments.“ In *Beyond Self-Interest*, ed. J. J. Mansbridge, The University of Chicago Press, Chicago, 1990, s. 71-96.
- Fukuyama, F. (2006): *Velký rozvrat. Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*. Academia, Praha.
- Haidt, J. (2013): *Morálka lidské mysli*. dybbuk, Praha.
- Haidt, J. & Bjorklund, F. (2007): „Social Intuitionists Answer Six Questions about Moral Psychology.“ In *Moral Psychology. Vol. 2. The Cognitive Science and Morality: Intuition and Diversity*, ed. W. Sinnott-Armstrong, The MIT Press, Cambridge, 2007, s. 181-217.
- Haidt, J., Koller, S. & Dias, M. (1993): „Affect, Culture, and Morality, or Is it Wrong to Eat Your Dog?“ *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 613-628.
- Hamilton, W. D. (1964): „The Genetical Evolution of Social Behaviour. I, II.“ *Journal of Theoretical Biology* 7: 1-52.
- Hauser, M. D. (2006): *Moral Minds*. HarperCollins Publishers, New York.
- Knauff, B. M. (2000): „Symbols, Sex and Sociality in the Evolution of Human Morality.“ In *Evolutionary Origins of Morality. Cross-Disciplinary Perspectives*, ed. Leonard D. Katz, Imprint Academic, Thorverton, 2000, s. 130-139.
- Mallon, R. & Nichols, S. (2010): „Rules.“ In *The Moral Psychology Handbook*, ed. J. M. Doris, Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 297-320.
- Milgram, S. (1963): „Behavioral Study of Obedience.“ *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67: 371–378.
- Nucci, L. P. (2001): *Education in the Moral Domain*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Plummer, K. (2003): *Intimate Citizenship*. University of Washington Press, Seattle.
- Popper, M. (2013): „Social Trust, Norms and Morality.“ *Human Affairs* 23 (3): 443-457.
- Prinz, J. J. (2007): „Is Morality Innate?“ In *Moral Psychology, Volume 1: The Evolution of Morality: Adaptations and Innateness*, ed. W. Sinnott-Armstrong, The MIT Press, Cambridge, 2007, s. 367-406.

- Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.
- Rothstein, B. (2005): *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rozin, P., Lowery, L., Imada, S. & Haidt, J. (1999): „The CAD Triad Hypothesis: A Mapping Between Three Moral Emotions (Contempt, Anger, Disgust) and Three Moral Codes (Community, Autonomy, Divinity).“ *Journal of Personality and Social Psychology* 76 (4): 574-586.
- Trivers, R. L. (1971): „The Evolution of Reciprocal Altruism.“ *Quarterly Review of Biology* (46): 35-57.
- Turiel, E. (2002): *The Culture of Morality: Social Development, context and conflict*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Turiel, E. (2006): „The Multiplicity of Social Norms: the Case for Psychological Constructivism and Social Epistemologies.“ In *Norms in Human Development* eds. L. Smith & J. Vonèche, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 189-207.
- Ullmann-Margalit, E. (1997): *The Emergence of Norms*. Oxford University Press, Oxford.
- Wright, R. (2006): „The Uses of Anthropomorphism.“ In *Primates and Philosophers. How Morality Evolved*, eds. S. Macedo & J. Ober, Princeton University Press, Princeton, 2006, s. 83-97.